

TOG'LI QORABOG' MUAMMOSINING KAVKAZORTI MINTAQASI VA DUNYO HAMJAMIYATIGA TA'SIRI

Tugalova Madina Erkin qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti Tarix fakulteti talabasi

Annotasiya: Ushbu maqolada Tog'li Qorabog' muammosinining Ozarbayjon va Armaniston uchun ahamiyatli jihatlari, bu hudud uchun ikki davlat o'rtasida bo'lib o'tgan harbiy to'qnashuvlar, boshqa davlatlarning bu mojarolarda ishtirok etishi, ularning ko'zlagan maqsadlari va manfaatlari bo'yicha atroflicha fikrlar keltirilgan. Tog'li Qorabog' muammosi, u keltirib chiqargan vaziyat xalqaro miqyosda qay darajada muhim ekanligi va uning jahon hamjamiyatiga bo'lgan ta'siri masalalari mavjud adabiyot va manbalar ma'lumotlari asosida tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Kavkazorti, jahon hamjamiyati, Tog'li Qorabog' muammosi, Ozarbayjon, Armaniston, harbiy to'qnashuvlar, etnik holat, davlatlar o'rtasidagi munosabatlar, Rossiya munosabati, BMT bosh assambleyasi, R. Erdo'g'an, Eron va Ozarbayjon o'rtasidagi munosabatlar.

Tog'li Qorabog'dagi vaziyat Ozarbayjon va Armaniston o'rtasidagi munosabatlarga bevosita o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Sababi, ikki davlat ham bu hududga ega bo'lishda birdek manfaatdor. Bu davlatlarga chegaradosh bo'lgan boshqa davlatlar ham o'z manfaatlari nuqtai nazaridan yoki Ozarbayjon yoki Armanistonni qo'llab quvvatlashga tayyor. Tog'li Qorabog'dagi muammoli vaziyat nafaqat Kavkazorti mintaqasiga balki dunyo hamjamiyati uchun muhim hisoblanadi. Tog'li Qorabog' vujudga keltirgan vaziyat mintaq va xalqaro vaziyat uchun bir qator keskin holatlarni keltirib chiqardi. Har bir davlat o'z maqsadi va manfaatlari yuzasidan bu vaziyatdan foydalanishga harakat qiladi.

Tog'li Qorabog' muammosi hozirgi kunda biroz yumshagan bo'lishiga qaramasdan, u o'z tarixida xalqaro munosabatlarda eng dolzarb muammolardan biri edi. Bu muammoning kelib chiqishi 1920-yillardagi SSSRning xatti-harakatlariga bog'liq. U asosan arman millatiga mansub aholi yashaydigan Tog'li Qorabog' hududini Ozarbayjonga anklav hudud sifatida beradi. Tog'li Qorabog' Ozarbayjonning janubi-sharqiy qismida joylashgan bo'lishiga qaramasdan, arman yetakchilari tomonidan boshqariladi. Bu hudud ustida Ozarbayjon va Armaniston o'rtasida uch marotaba harbiy to'qnashuvlar bo'lib o'tgan.

Birinchi to'qnashuv 1988-1994 yillarni o'z ichiga oladi va bu to'qnashuv natijasida bu hudud Armaniston ixtiyoriga o'tadi. Bu hudud uchun ikkinchi harbiy harakatlar esa 2020-yilda sodir bo'ladi va to'qnashuv natijasiga ko'ra Ozarbayjon bu

hududni o'ziga qaytarib oldi. Uchinchi to'qnashuv 2022-yilda ikkala davlat o'rtasida sodir bo'ldi va Tog'li Qorabog' hududi to'laqonli Ozarbayjon tarkibiga o'tqazildi¹.

Bu hudud uchun urush kelib chiqishiga turli xil sabablar keltirish mumkin. Birinchidan bu hudud geosiyosiy jihatdan juda muhim hisoblanadi. U G'arb va Sharqni bog'lab turuvchi geosiyosiy strategik nuqtada joylashgan. Bu hududga ega bo'lish, o'z navbatida xalqaro munosabatlarda bir qator imkoniyatlar berishi mumkin. Ikkinchidan bu muammoning asosiy ishtirokchilari bo'lgan Armaniston va Ozarbayjon ikki xil diniy tarkibga ega. Armanistonda asosan xiristianlik diniga mansub aholi istiqomat qiladi. Ozarbayjonda esa musulmonlar aholining eng ko'p tarkibini tashkil qiladi². Uchinchidan, bu muammoning asosiy ishtirokchilari bo'lgan Armaniston va Ozarbayjon Tog'li Qorabog' haqida o'z qarashlariga ega va bu qarashlarini davlat siyosatiga aylantirishga harakat qiladilar. Ozarbayjon uchun Tog'li Qorabog' davlatning madaniy markazi, millatning o'zligi hamda ko'pgina Ozarbayjonlik shoir va yozuvchilar uchun tug'ilib o'sgan ona makon hisoblanadi.

Tog'li Qorabog'ni yo'qotish Ozarbayjon uchun milliy o'zligini yo'qotish va Ozarbayjon madaniyatining butunlay yo'q bo'lib ketishini anglatar edi. Armaniston nuqtai nazariga ko'ra, Tog'li Qorabog' xristian sivilizatsiyasining oxirgi o'choqlaridan biri va qadimiy Arman shahzodalari va yepiskoplari uchun ajoyib makon hisoblangan. Ular "Tog'li Qorabog' - Armanistonning Quddusi" iborasi orqali o'zlarini bu hudud ustidan nazorat o'rnatishga undaydi³. Yuqorida keltirib o'tilgan sabablar bu hudud bo'yicha ikki davlat munosabatlariga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi.

Tog'li Qorabog' uchun ikki davlat o'rtasidagi mojarolar birinchi navbatda bu hududda yashovchi aholiga o'zining ulkan salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Ular bu to'qnashuvlar natijasida ko'plab o'z yaqinlarini, turar joylarini va o'z mol mulkini yo'qotishgan. Urush boshlangan vaqtda 18 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan erkaklar urush bo'lgan hududlarda volontyor sifatida qatnashib, jabr ko'rganlarga yordam berishda ishtirok etishadi⁴. Bu to'qnashuvning oqibatida kelib chiqqan og'ir vaziyatlar bu yerda yashovchi aholiga ulkan psixologik ta'sirini ko'rsatdi. Ular uchun inson qadri va inson huquqlari yer bilan yakson bo'ldi. U yerdagi bolalar xunrezlik

¹Adam Zeidan. Nagorno-Karabakh-History, Map, & Conflict. 2023. Kirish tartibi: <https://www.britannica.com/place/Nagorno-Karabakh> (Murojaat qilingan sana: 21.12.2023)

²Armenia-Azerbaijan: Why did Nagorno-Karabakh spark a conflict? 2020. Kirish tartibi: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54324772> (Murojaat qilingan sana: 21.12.2023)

³Anzhela Mnatsakanyan. Why Nagorno-Karabakh matters – New Eastern Europe. 2020. Kirish tartibi: <https://neweasterneurope.eu/2020/04/14/why-nagorno-karabakh-matters/> (Murojaat qilingan sana: 21.12.2023)

⁴Ahmed Muxtar. Armenia/Azerbaijan: Nagorno-Karabakh conflict caused decades of misery for older people – new reports - Amnesty International. 2022. Kirish tartibi: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/05/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-conflict-caused-decades-of-misery-for-older-people-new-reports/> (Murojaat etilgan sana: 22.12.2023)

va vayronagarchiliklardan aziyat chekadi va ularning aqliy rivojlanishi va sog'lig'iga salbiy ta'sirini o'tkazdi.

Psixologik katta bosimdan tashqari bu hududdagi armanlar o'zlarining yillar davomida qurib, obod qilgan manzillarini tashlab ketishga majbur bo'lishdi. Sababi, to'xtovsiz harbiy harakatlar va otishmalar natijasida ular yashab kelgan hudud vayronaga aylantirdi. Bu hududdagi uylar, maktablar, shifoxonalar va boshqa madaniy joylar vayronaga aylandi. Natijada odamlar oddiy hayot uchun kerakli bo'lgan xizmatlardan ham foydalana olmadilar va o'z makonlarini tashlab ketishga majbur bo'lishdi. Bu salbiy oqibatlardan tashqari, odamlarning ko'p miqdorda halok bo'lishi eng dahshatli natija edi. Ikki tomondan 7 mingdan ziyod askarlar va oddiy fuqarolar halok bo'lishdi. Minglab kishilar esa mayib majruh bo'lib qolishdi⁵.

Tog'li Qorabog' muammosining asosiy ishtirokchilari bo'lgan Armaniston va Ozarbayjon ham bu mojarodan ko'p aziyat chekdi. Birinchi navbatda ikki davlat o'rtasidagi qo'shnichilik munosabatlari yomonlashdi. Asrlar davomida yonma-yon yashab kelgan xalqlar o'rtasidagi aloqalar ma'lum bir ma'noda yomonlashdi. Ayniqsa, to'qnashuvlar natijasida Tog'li Qorabog'dagi armanlarning halok bo'lishi, Armaniston fuqarolari uchun Ozarbayjonni begunoh kishilarni o'ldirayotgan davlat sifatida gavalantirdi. Bu esa o'z navbatida ikki xalq o'rtasida o'zaro ishonch va do'stlik yo'qolganligini bildirar edi. Ular uchun o'z qardoshlarini yo'qotish juda og'ir va alamli vaziyat edi. Ular har doim Tog'li Qorabog'dagi armanlar bilan bir mamlakatda yashashni xohlar edilar. Sababi, Tog'li Qorabog'dagi armanlar ham Armanistonga qo'shilishdan xayrixoh edilar.

Tog'li Qorabog' mintqasi uchun bo'lgan to'qnashuvlar o'z navbatida Ozarbayjonga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Armanistonga to'qnashuvda mag'lub bo'lmaslik uchun amalga oshirilgan keng miqyosda harbiy harakatlar katta miqdordagi moliyaviy xarajatlarni talab etar edi. Shu sababli, Ozarbayjon iqtisodiyoti bu to'qnashuvlar davrida biroz susaydi. 1994 va 2020-yillarda sodir bo'lib o'tgan ikki davlat o'rtasidagi to'qnashuvlar Ozarbayjonning Yalpi ichki mahsulot hajmiga o'z ta'sirini ko'rsatgan.

1993-yilda Ozarbayjon YIMi 1.57 mlrd AQSh dollarini tashkil etsa, 1994-yilgi Tog'li Qorabog' uchun bo'lgan to'qnashuv natijasida bu miqdor 1.19 mlrd AQSh dollariga tushadi. 2020-yilda bu to'qnashuvlarning takrorlanishi tufayli, Ozarbayjon YIMi 2019-yilgi 48.17 mlrd AQSh dollaridan 42.69 mlrd AQSh dollariga pasayib ketdi. Bu kabi ta'sirlar Armanistonda ham kuzatildi. Ko'p miqdordagi arman millatiga mansub aholining o'limi bu davlat duch kelgan asosiy qiyinchiliklardan biri. Bu esa aholining qolgan qismiga ulkan psixologik salbiy ta'sirini ko'rsatdi.

⁵ Nagorno-Karabakh Conflict | Global Conflict Tracker. 2023. Kirish tartibi: <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/nagorno-karabakh-conflict> (Murojaat etilgan sana: 23.12.2023)

Ozərbaycan iqtisadiyyoti kabi, bu hərbiy to‘qnashuvlar natijasida Armanistonda ham biroz iqtisodiy pasayish holatlari kuzatildi.

2019-yildagi 13.62 mlrd AQSh dollariga teng miqdordagi YIM hajmi, 2020-yildagi Ozərbaycan va Armaniston o‘rtasidagi ikkinchi hərbiy to‘qnashuv natijasida bu YIM hajmi 12.64 mlrd AQSh dollariga pasayib ketdi. Sababi, bu hərbiy to‘qnashuvlar ko‘p miqdordagi moliyaviy xarajatlarni talab etadi⁶. Bu kabi salbiy oqibatlarga qaramasdan, ikki davlat ham bu mintaqani qo‘lga kiritishdan birdek manfaatdor. Sababi, bu mintaqqa Sharq va G‘arbni bog‘lab turuvchi Kavkazorti hududining markazida joylashgan edi. Bundan tashqari, bu hududni qo‘lga kiritish ko‘p miqdorda mineral resurslardan foydalanish imkonini beradi. Bu esa mamlakat iqtisodiyotida o‘lishga olib keladi. Shuningdek, aholi soni ham davlat rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tog‘li Qorabog‘dagi hərbiy mojarolarga Ozərbaycan va Armanistondan tashqari dunyoning bir qator davlatlari ishtirok etishgan: Rossiya, Turkiya, Eron, Isroil va AQSh. Ularning har birida o‘zi uchun manfaatli bo‘lgan maqsadlari va bundan ko‘zlangan vazifalari mavjud edi. Bu mojarolarda boshqa davlatlardan ko‘ra faol ishtirok etgan davlat bu Turkiya edi. U Ozərbayconni o‘zi uchun do‘st va madaniy jihatdan bir biriga juda yaqin bo‘lgan qardosh xalq sifati qabul qilgan. 2020-yilgi hərbiy harakatlar vaqtida Turkiya o‘zini Janubiy Kavkazda tinchlikni ta‘minlovchi davlat sifatida e‘lon qilgan edi. Turkiya prezidenti Rajab Toyib Erdo‘gan 2020-yil oktyabr yida Ozərbaycan va Armaniston o‘rtasidagi tinchlik sulhini tuzish bo‘yicha bir qator takliflar bergan edi.

2022-yil sentyabr oyidan Turkiya Armanistonni 2020-yildagi urush harakatlarini to‘xtatish bo‘yicha imzolangan kelishuvni zaiflashtirishga harakat qilishda ayblaydi. 19-sentyabrdagi BMT Bosh Assambleyasida Turkiya prezidenti Rajab Toyib Erdo‘gan nutq so‘zlaydi: Biz bir millat ikki davlat shiori ostida Ozərbayconning o‘z hududini himoya qilish uchun olib borayotgan harakatlarini qo‘llab quvvatlaymiz. Bundan ko‘zlangan maqsad, Ozərbaycan bilan Tog‘li Qorabog‘ integratsiyasi orqali vujudga keladigan geostrategik imkoniyatlardan foydalanish edi. Shuningdek, Turkiya Ozərbayconning Zanguzar yo‘lagini qurishdan ham manfaatdor edi. Sababi, bu yo‘lak “Turkiya dunyosining” madaniy va iqtisodiy jihatlari rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi. Shuning uchun Ozərbayconning Tog‘li Qorabog‘ ustidan qozongan g‘alabasi Turkiya uchun o‘zining Janubiy Kavkazdagi o‘z rejalarini amalga oshirish yo‘lidagi katta g‘alaba edi. Bu mojarolarda faol qatnashib kelayotgan yana bir davlat bu Rossiya hisoblanadi. Dastlab, Rossiya

⁶GDP (current US\$) - Azerbaijan | Data. 2023. Kirish tartibi:
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2022&locations=AZ&start=2022&view=map>
(Murojaat etilgan sana: 25.12.2023)

2000 kishilik harbiy guruhni tinchlikni o'rnatish maqsadida yuborgan edi, biroq Ozarbayjonning tasodifiy harbiy o'qotishlari tufayli bir qismi halok bo'lgandan so'ng, Rossiya o'zini harbiy harakatlarga aralashishni to'xtatdi.

2020-yilda Armanistonning Kollektiv xavfsizlik va hamkorlik tashkilotidan Tog'li Qorabog'dagi harbiy harakatlar uchun yordam so'rab qilgan murojaati Rossiya tomonidan rad etildi. Buning natijasida ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar biroz yomonlashdi. Bundan tashqari Rossiya va Ozarbayjon o'rtasida ham yaxshi munosabatlar mavjud edi. 2022-yil noyabr oyida Rossiyaning Gazprom kompaniyasi Ozarbayjonning SOCAR kompaniyasiga 1 mlrd kub metr miqdordagi gaz sotishga rozi bo'lgan edi. 2023-yilning yanvar-aprel oylarida Rossiya va Ozarbayjon o'rtasidagi savdo 2022-yilga nisbatan 55.3 % gacha oshdi.

Eron va Ozarbayjon o'rtasidagi munosabatlar haligacha tarang ahvolda. Ozarbayjonning Isroil bilan xavfsizlik masalasi bo'yicha hamkorligi va 2023-yil Yanvar oyidagi Tehron shahridagi Ozarbayjon elchixonasiga uyushtirilgan hujum bu munosabatlarni yanada yomonlashtirmoqda. Shuningdek, Eron Ozarbayjonning Zanguzar yo'lagini qurishiga qarshi, sababi bu yo'lak Eronni Armaniston chegarasidagi savdodan uzib qo'yishi mumkin. Shunday bo'lsada, Eron Ozarbayjon bilan yaxshi munosabatda bo'lishdan manfaatdor⁷. Shuningdek, bu mojarolarga aralashgan davlatlardan biri Isroil edi. Isroil Ozarbayjonni harbiy texnika va dronlar bilan ta'minlab turgan. Buning sababi, Isroil va Ozarbayjon o'rtasidagi diplomatik munosabatlar kuchayotgan edi.

Ikki davlat poytaxtlarida elchixonalar ochildi va Isroilning Bokudagi elchisi o'z nutqida Ozarbayjonni do'st va muhim geostrategik tayanch sifatida ta'kidlab o'tdi. Bundan tashqari, Isroilva Ozarbayjondan gaz va neft sotib olishni reja qilgan edi. Sababi, dunyoning yetakchi neft va gaz export qiluvchi Arab davlatlari bilan Isroilning munosabatlari yaxshi emas. Shuning uchun Isroil Ozarbayjon bilan aloqalarni har qachongidan ko'ra rivojlantirishga harakat qilmoqda. Biroq Ozarbayjonning bu harakatlari Eron Islom Respublikasi tomonidan norozilikka sabab bo'lmoqda. Eronning fikricha Isroil Ozarbayjonning Eron bilan chegaradosh bo'lgan hududida o'zi uchun harbiy bo'lim qurishga tayyorlanmoqda. Bu esa Eron Islom Respublikasining xavfsizligiga tahdid solishi mumkin. Chunki, Isroil va Eron munosabatlari anchagina tarang ahvolda⁸.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, maqsadli olib borilayotgan siyosat natijasida Tog'li Qorabog' muammosi jahon hamjamiyatining diqqat markazida

⁷ Samuel Ramani. The geopolitical implications of Nagorno-Karabakh's demise. 2023. Kirish tartibi: <https://www.newarab.com/analysis/geopolitical-implications-nagorno-karabakhs-demise> (Murojaat etilgan sana: 26.12.2023)

⁸Giorgio Cafiero. Why Azerbaijan is moving to closer to Israel. 2023. Kirish tartibi: <https://www.newarab.com/analysis/why-azerbaijan-moving-closer-israel> (Murojaat etilgan sana: 26.12.2023)

saqlanib kelmoqda. Ko'pchilik mutaxassislar fikricha urushda "g'oliblar bo'lmaydi", ha albatta g'oliblar bo'lmaydi. Urushning yaxshigina zarari va talofatini, undan keyingi qayta tiklash ishlaridagi qiyinchiliklarni oddiy xalq his qila oladi. Mustaqil xorijiy tadqiqodchilar muammo yuzasidan seminarlar o'tkazishmoqda, matbuotda chiqishlar qilib, kitoblar nashr qilishmoqda. Obyektiv izlanishning so'nggi mahsullaridan biri bu Moskva Davlat Universiteti tomonidan 2011-yilning yanvar oyida chop etilgan „Mayendorfdan Ostonagacha: arman - ozarbayjon tog'li qorabog' mojarosining prinsipial jihatlar“ kitobidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Adam Zeidan. Nagorno-Karabakh-History, Map, & Conflict. 2023. Kirish tartibi: <https://www.britannica.com/place/Nagorno-Karabakh> (Murojaat qilingan sana: 21.12.2023)
- 2.Armenia-Azerbaijan: Why did Nagorno-Karabakh spark a conflict? 2020. Kirish tartibi: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54324772> (Murojaat qilingan sana: 21.12.2023)
- 3.Anzhela Mnatsakanyan. Why Nagorno-Karabakh matters – New Eastern Europe. 2020. Kirish tartibi: <https://neweasterneurope.eu/2020/04/14/why-nagorno-karabakh-matters/> (Murojaat qilingan sana: 21.12.2023)
- 4.Ahmed Muxtar. Armenia/Azerbaijan: Nagorno-Karabakh conflict caused decades of misery for older people – new reports - Amnesty International. 2022. Kirish tartibi: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/05/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-conflict-caused-decades-of-misery-for-older-people-new-reports/> (Murojaat etilgan sana: 22.12.2023)
- 5.Nagorno-Karabakh Conflict | Global Conflict Tracker. 2023. Kirish tartibi: <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/nagorno-karabakh-conflict> (Murojaat etilgan sana: 23.12.2023)
- 6.GDP (current US\$) - Azerbaijan | Data. 2023. Kirish tartibi: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2022&locations=AZ&start=2022&view=map> (Murojaat etilgan sana: 25.12.2023)
- 7.Samuel Ramani. The geopolitical implications of Nagorno-Karabakh's demise. 2023.<https://www.newarab.com/analysis/geopolitical-implications-nagorno-karabakhs-demise> (Murojaat etilgan sana: 26.12.2023)
- 8.Giorgio Cafiero. Why Azerbaijan is moving to closer to Israel. 2023. Kirish tartibi: <https://www.newarab.com/analysis/why-azerbaijan-moving-closer-israel> (Murojaat etilgan sana: 26.12.2023)